

УДК 94(73).091

**ВТРАТИ ТА РУЙНУВАННЯ
ОБЛАСНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ***LOSS AND DESTRUCTION OF REGIONAL STATE
ARCHIVES OF UKRAINE DURING THE SECOND
WORLD WAR*

Чуйко Р. В.,
аспірантка, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна),
e-mail: rehinachuiko@gmail.com

Chuiko R. V.,
postgraduate student of the Kyiv Taras
Shevchenko University (Kyiv, Ukraine), e-mail:
rehinachuiko@gmail.com

Висвітлено діяльність обласних державних архівів України у воєнні роки, внесок архівних установ у збереженні архівних матеріалів. Зазначено втрати та руйнування архівних установ України в роки Другої світової війни. Розкрито збитки обласних архівних установ та становище галузі наприкінці війни.

Архівна справа потребувала відновлення документальної та матеріальної бази. Перед окупацією відбулася масова евакуація архівних матеріалів у східні регіони СРСР, в ході якої значна частина документів була розпорошена та втрачена. Під час бойових дій більша частина архівних приміщень була зруйнована або значно пошкоджено, архівні матеріали знищувалися, приміщення використовувалися для потреб фронту, самі архівісти брали безпосередню участь у війні. В період Другої світової війни Національний архівний фонд України втратив близько третини архівних документів та матеріалів.

Ключові слова: архівна справа, втрати, руйнування, обласні державні архіви.

The activity of the regional state archives of Ukraine in the war years, the contribution of archival institutions to the preservation of archival materials is covered. The loss and destruction of archival institutions of Ukraine during the Second World War was noted. The losses of regional archival institutions and the situation of the industry at the end of the war are revealed.

The archive business required the restoration of the documentary and material resources. Before occupation, a mass evacuation of archival materials was carried out in the eastern regions of the USSR, during which a large part of the documents were scattered and lost. During the fighting, most of the archival premises were destroyed or significantly damaged, archival materials were destroyed, premises were used for the needs of the front, archivists themselves took direct part in the war. During the Second World War, the National Archival Fond of Ukraine lost about a third of archival documents and materials.

Keywords: archival affairs, losses, destruction, regional state archives.

Друга світова війна, що забрала життя багатьох десятків мільйонів людей та зруйнувала тисячі міст і сіл, також нанесла невинні втрати і для культурної спадщини. Не винятком була і архівна справа, яка потребувала відновлення документальної та матеріальної бази. Перед окупацією відбулася масова евакуація архівних матеріалів у східні регіони СРСР, в ході якої значна частина документів була розпорошена та втрачена. Під час бойових дій більша частина архівних приміщень була зруйнована або значно пошкоджено, архівні матеріали знищувалися, приміщення використовувалися для потреб фронту, самі архівісти брали безпосередню участь у війні. В період Другої світової війни Національний архівний фонд України втратив близько третини архівних документів та матеріалів [1].

Причиною значних втрат архівних фондів і руйнації архівних приміщень були військові операції німецької і радянської сторін. У результаті повітряних бомбардувань і артобстрілів німецькими військами в липні 1941 р. і березні 1944 р. знищено документи Вінницького облдержархіву в кількості 257 фондів, 42229 одиниць зберігання, в основному радянських установ за 1923–1931 рр. [2]. Через воєнні дії знищено два архівосховища Київського обласного архіву, загинуло близько мільйона справ за період з XVIII ст. до 1940 р. На початку липня 1941 р. повністю загинули документи, що зберігалися в Уманському і Білоцерківському філіалах Київського облдержархіву [3]. У результаті бомбардувань у серпні 1941 р. зруйновано приміщення, де зберігалися основна частина документів і бібліотека Чернігівського облдержархіву. Загинуло понад 1 млн. 275 тис. одиниць зберігання [4], серед них – документи казенної палати, управління державного майна, статистичного комітету та багатьох інших установ. Було втрачено ревізькі казки Чернігівської губернії за 1764–1858 рр. (ревізькі казки – документи, що відображають результати проведення ревізій податного населення Російської імперії у XVIII – 1-й половині XIX ст., що проводилися з метою подушного податкового обкладення населення [5].

Причиною загибелі більш ніж тисячі фондів (понад 717 тис. од.зб.) Харківського облдержархіву були бомбардування Харкова німецькими літаками 17 лютого 1943 р. Поблизу архівного приміщення впало декілька важких авіабомб [6]. У результаті артилерійського обстрілу 27 липня 1944 р. прямим попаданням снаряду частково було зруйновано приміщення Львівського архіву давніх актів; під розвалинами загинули цінні документи архіву [7].

Військові дії спричинили загибель документів не лише державних архівів, а й тих, що до червня 1941 р. перебували на відомчому зберіганні. Так, загинув технічний архів (документи багатолітньої творчої роботи конструкторів, технологів, винахідників, виробників) Харківського заводу «Главпищемаш», важливого в тютюновому і машинобудуванні, оскільки зазначене обладнання виготовлялося в СРСР лише на цьому заводі. Прочинність документальних матеріалів втраченого архіву Харківського хімфармзаводу «Червона Зірка» свідчило заключення експертів. Відновлення виробництва органічних препаратів (хлорамін і дихлорамін вироблялися в СРСР на цьому заводі) потребувало повторних дослідних робіт. Основну частину знищених документів архіву Українського інституту офтальмології ім. Гіршмана у Харкові (формувався архів почав з 1928 р.) склали наукові дослідження, клінічні спостереження, історія хвороб.

Протягом окупаційного періоду архіви України нищилися й грабувалися нацистськими військовими частинами і організаціями. Стихийне пограбування архівосховищ представниками військової влади характеризує перші заходи окупаційної адміністрації щодо архівів. Так, із захопленням Чернігова, 9 вересня 1941 р.

приміщення архіву було відкрито з метою розквартирування фронтової частини, а документи викинуті на вулицю. Постраждали не лише чисельні історичні фонди, але й архівне майно: споруди 3-х архівосховищ разом із обладнанням, паркани, господарчі приміщення. Після проведення попередньої інвентаризації підраховали збитки, нанесені військовими діями – становила 4697500 крб.; знищене та пограбоване майно разом із обладнанням мало вартість 610460 крб.; будівлям завдано шкоди на 1251200 крб. Загальні матеріальні втрати обчислили в 6660160 крб.

Культурні цінності не можна оцінити суто з матеріальної точки зору. Надбання минулих століть становило дійсно безцінний спадок. Як зазначили співробітники обласного Держархіву управління НКВС Чернігівської області, за розмірами документальних матеріалів XVII–XIX ст., що зберігалися у повоєнний час, місцевий архів займав друге місце в Україні, поступаючись лише Київському архіву. У цьому архіві зберігалися документи українськи російських митців Г. Успенського, Т. Шевченка, М. Коцюбинського, П. Куліша та ін.; оригінали документів російських імператорів та історичних діячів: грамоти царя Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II та ін. Також зберігалися рукописи митрополита Дмитрія Ростовського, «Описания Черниговского, Киевского, Новгород–Сиверского наместничеств» з 1782–1796, великий обсяг документів, які розкривали історію Лівобережної України, починаючи з середини XVII до XIX ст.: діяльність графа Розумовського, царювання Єлизавети Петрівни, історія державних закладів в Україні з сер. XVII до 1938 р., судочинство та законотворчість, розвиток цивільного права з поч. XVIII до 1917 р., національно-визвольна боротьба українського народу, розвиток цехового ремесла, фінансовий стан в Україні в XIX ст., історія утворення Гадяцького полку, історія розвитку народної освіти на Чернігівщині в XIX–XX ст., значення міста Чернігова як центрального транзитного пункту переміщення біженців у роки Першої світової війни, повний комплект статистичних даних Чернігівської губернії з сер. XIX–XX ст. Знищення зазнали не лише архіви історичного змісту. Також непоправна шкода нанесена матеріалам, що мали науково-практичне значення. Були втрачені цінні документи з кінця XIX ст. по 1938 р., які відображали процес будівництва мостів, будівель, спорудження шляхів, установлення фабричного та заводського обладнання по виробництву цукру та іншої продукції, видобуток й використання природних копалин, облаштування хімічних лабораторій, видобуток рідких горючих матеріалів, результати аналізу насіння.

На основі проведеної інвентаризації був складений перелік утраченого: 100 тис. справ і бібліотеку з 30 тис. книг знищено нацистськими загарбниками у Ворошиловградському (Луганському) облдержархіві, в приміщенні якого була

влаштована бляшана майстерня і казарма для солдат [15].

Відповідно до Акту щодо збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками та їх співниками Ворошиловградський обласний державний архів, що розташовувався в Ворошиловграді на пл. Революції в буд. 2 від 14 січня 1944 р., на першому поверсі будівлі в одній кімнаті була організована конюшня, на другому поверсі була організована жерстяна майстерня, обладнання архіву було використано для побудови туалету в дворі будівлі.

Солдати румунських окупаційних військ нерідко використовували документи для розпалювання печей і дозволяли місцевому населенню користуватися документами. На базарах з'являлася велика кількість архівних документів, які продавалися як паливо. Після евакуації в архіві залишилось 628 фондів 115378 од.зб., з котрих вціліли лише частини 31 фонду, а саме 157 од.зб. Таким чином, було розкрадено та знищено 597 фондів. Потрібно зауважити, що в Акті вказано, що знищено 115228 од.зб., проте в результаті математичного обчислювання встановлюємо, що 115221 од.зб. знищених матеріалів [16]. Однак у книзі обліку актів збитків, нанесених німецькими окупантами документальним матеріалам державних та відомчим архівам Ворошиловградської області, 5 травня 1944 року зареєстрований Акт Комісії з обліку збитків архівних органів при ОГА УНКВС, що був складений в день реєстрації. Згідно з яким, німецькими окупантами було знищено 558 фондів, 171338 од.зб.

Відповідно до актів про нестачу архівних матеріалів у Ворошиловградському обласному державному архіві внаслідок війни було втрачено дереволінійні фонди (1794–1924 рр.), що стосувались діяльності церков на території області, чоловічих гімназій, металургійних, патронного заводів, кам'яновугільних копій, банків, різних промислових товариств. Ворошиловградський міський державний архів в часи окупації втратив 316 фондів, 60000 од.зб., Старобільський державний історичний архів втратив всі 600 фондів з 100000 одиниць зберігання, Загальна втрата 37 державних архівів Ворошиловградської області (1 обласного, 1 міського та 35 районних архівів) склала 397 фондів, 842295 одиниць зберігання. Відомчі архіви втратили 2222 фонди, 1799950 од.зб. [20]. Однак у 2005 році Державний архів Луганської області оприлюднив такі дані, з посиланням на Центральний державний архів вищих органів влади та управління України: 37 архівів Ворошиловградської області (1 обласний, 5 міських і 31 районний) під час німецької окупації втратили 3390 фондів, 876340 од.зб. та 2100 книг і часописів із фондів архівних бібліотек. За період окупації з області було знищено та вивезено приблизно 4151 архівний фонд (1019948 одиниць зберігання), які знаходились на державному зберіганні. Так, у Ворошиловградському обласному державному архіві частково вцілів лише 31 фонд на 157 справ, тоді як документи фондів

Старобільського державного історичного архіву загинули повністю.

Документи Одеського облдержархіву, що зберігалися в Успенській церкві, використовувалися для опалення квартир. З архівних документів загарбники споруджували барикади під час вуличних боїв, документами опалювали траншеї. Всі архівні фонди філіалу Харківського облдержархіву в Куп'янську в березні 1943 р. було викинуто з архівосховища, частину з них було тут же спалено, решта документів – розтягнуто німецькими й італійськими солдатами для опалення. Історичні документи, понад 90 тис. одиниць зберігання, що відображали історію, культуру міста Куп'янська за весь період XIX ст. – 20-х – 30-х рр. XX ст., було повністю знищено. При господарюванні окупантів із архівних документів вилучався чистий папір, в результаті чого пошкоджувалися справи, в Запорізькому облдержархіві таким шляхом було зіпсовано до десяти відсотків документів. Багаторазових переміщень зазнали архівні фонди Херсонського облдержархіву. На момент визволення міста документи було розкидано на підлозі однієї із шкіл у хаотичному стані.

Документи філіалу Одеського облдержархіву в Балті (Балта деякий час була столицею Молдавської автономної республіки) було повністю знищено за розпорядженням губернатора Трансністрії Алексіану. У 1941 р., після захоплення німецькими військами Житомира, польська релігійна община порушила питання про відновлення служби в костелі, який пристосували для сховища Житомирського облдержархіву. Німецьке командування дозволило полякам зайняти костел. Документи викидалися на подвір'я, приблизно половину з них було перевезено до іншого архівного приміщення, решту – розкрадено невідомими особам. За спогадами учасників тих подій, документи розкрадалися цілими в'язками, вся дорога від костьолу до вулиці Карла Лібкнехта була встелена папером.

Кількість вивезених архівних матеріалів становила 732 ящика (60 тон). Керували цим А. Крижановський. Повністю загинули матеріали міського архіву в Житомирі – 117 фондів, близько 112525 од.зб. та районний архів – 206 фондів, 120651 од.зб. Загальна сума матеріальних збитків становила 1 млн. 566, у списку втрачених фондів та справ 16958 справ. Крім того, під час окупації втрачено документи Бердичівського міського архіву в кількості 117 фондів, 112525 од.зб., а також документи районного архіву – 206 фондів, 12065 од.зб. Більша частина документів філіалу Кам'янець-Подільського облдержархіву за розпорядженням міської управи продавалася для потреб паперової фабрики. Під час окупації практикувалося передавання документів держархівів діючим установам і відомствам. Івано-Франківський облдержархів втратив фонди окружному суду – всі матеріали окружного міського і повітових судів, коморників і нотаріусів, гестапо – документи воєводської команди поліції,

фотонегативи чиновників поліції, Земельному управлінню – матеріали земельного фонду, Палаті скарбовій – справи і книги з фінансового господарства, Міській управі – документи міського господарства, фірмі Яворського – документи фірми. У реєстратурі дирекції Румунського архіву, як зазначалося у висновках експертів 1944 р. про збитки Чернівецького облдержархіву, збереглися листи за період з липня 1941 р. до березня 1944 р. з проханням видати архівні документи. Акти на передавання матеріалів з архіву установам і відомствам не склалися. В основному всі роздані документи Чернівецького архіву загинули. Деякі відомства евакуювали свої документи до Румунії, як наприклад, «Військовий трибунал», фонди «Книги записів нерухомого майна» (Grundbuch). У вересні 1942 р. із різних фондів Чернівецького облдержархіву для експонування на виставці взяла багато унікальних документів, що відображали історію Буковини: списки буковинської знаті, книги донесень (Liber relationum), імператорський указ про створення Буковинського герцогства. Видані документи назад до архіву не поверталися. Акт свідчить що в архіві залишалося 1652 кг. розсіпу.

Державні архіви України зазнали збитків ще до окупації внаслідок невдало організованої і проведеної евакуації документів на схід, що мало наслідком нищення архівних комплексів радянськими службами. У ході військових дій розроблялися плани евакуації архівних установ, що знаходилися в зоні воєнних дій чи безпосередній близькості до неї. В середині липня 1941 р. обласним державним архівам було розіслано циркуляр про евакуацію секретних і першорядних фондів. До «першорядних», з точки зору політичних пріоритетів радянського режиму, були віднесені архівні фонди, важливі для оперативно-чекістських і наукових цілей, документи, які становили оперативний інтерес для противника і могли бути ним використані, документація про особовий склад архівних установ. При проведенні евакуації важливого значення надавали вивезенню документів радянського періоду та довідкового апарату архівів. Разом з тим, архівам наказували знищувати матеріали, які не вдалося евакуювати. У відповідності до наказу НКВС СРСР №0401 від 30 серпня 1941 р. і вказівок Головного управління державними архівами НКВС СРСР проведено значну роботу з евакуації архівів. Із держархівів УРСР, як зазначалося у довідці про евакуйовані держархіви 21 лютого 1942 р., вивезено близько 50 вагонів, із них 23 вагони з документами із центральних державних і київських архівів вивезено до Златоуста Челябінської області, решта 27 вагонів документів евакуйовано з обласних держархівів до Балашова, Актюбінська, Уральська, Сталінграда та інших німецько-фашистських військ організувати евакуацію архівів належним чином не вдалося. В результаті раптового наближення фронту не встигли евакуювати фонди Конотопського і Роменського філіалів Сумського облдержархіву. Не вистачало вагонів для вивезення

документів. Так, не евакуювали документи Житомирського облдержархіву.

Миколаївському облдержархіву вдалося вивезти на схід лише 20 фондів (із 1340, що налічувалися в архіві у 1941 р.), 188 фондів було спалено «в связи с угрожаемым положением Николаеву». Через нестачу транспортних засобів не вдалося вивезти всі документи Центрального партархіву. З початком війни лише незначну частину його фондів евакуйовано до Челябінська. Значна кількість документів (до 90%, близько 144 тис. одиниць зберігання) Центрального партархіву було спалено.

Масштабних втрат зазнали також обласні партійні архіви. Близько 90% фондів Харківського обласного партійного архіву було вивезено на один із заводів і спалено. Знищено майже всі документи Київського обласного партархіву. Свідоме нищення партійних архівів – одна з найдраматичніших сторінок в історії архівної справи. Нищилися «в связи с невозможностью эвакуации и наступлением немецко-фашистских войск» відомчі архіви та їхній довідковий апарат. Так, були спалені фонд науково-дослідних робіт і описи справ Харківського хімікохнологічного інституту ім. С. М. Кірова, архів Харківського відділення Промбудпроєкту що містив фонди державного значення і включав документи з інженерно-геологічних обстежень і топо-геодезичних зйомок заводів.

Список втрат Харківського облдержархіву включав сім фондів, яких не повернули з евакуації. Серед них фонд Харківської губернської комісії у справах про вибори до Державної Думи, особовий архівний фонд генерала М. Скалона. 194 р., у зв'язку з наступом радянських військ нацистське командування розпочало вивезення документів на Захід. До переміщення архівних скарбів України долучалися Крайове управління архівами, бібліотеками і музеями, Айнзацштаб рейхслайтера Розенберга, генеалогічна служба (Siprenamt). В актах про збитки, заподіяних окупантами державним і відомчим архівам, а також численних звітах, рапортах, висновках експертів зазначено факти вивезення архівних фондів до Німеччини, Румунії, Чехословаччини і Польщі, а також маршрути міграції документальних комплексів, склад і зміст документів. При пограбуванні і вивезенні архівних матеріалів перевага надавалася тим документам, які характеризували «досягнення німецьких колоній на окупованих землях» і німецький вплив на долю українських земель. Серед 18 архівних фондів, вивезених окупантами з Миколаївського облдержархіву, значилися фонди німецьких колоній на території Миколаївщини. Із Київського облдержархіву нацисти вивезли документи про магдебурзьке право, Першу світову війну і німецьку окупацію України 1918 р. У Харківському центральному державному історичному архіві були вилучені і відправлені до Німеччини справи про німецьких колоністів на Україні із фонду «Слобідсько-Української губернської експедиції» 1768–1769 рр. Листи

німецьких солдат часів Першої світової війни, виявлені окупантами у фондах Харківського військово-історичного архіву, також було відправлено до Німеччини [8].

Опис справ Тернопільського облдержархіву, пограбованих і вивезених до Німеччини, включав 14 фондів, серед яких історичні документи Почаївського монастиря, єврейські та польські метричні книги.

В роки війни було знищено в Рівненській області 1 217 427 од.зб. та 19 тонн нерозібраних документальних матеріалів, що залишилися в приміщеннях відомчих та районних архівів. Було знищено основну масу документів радянських установ, архів князів Любомирських викинуто з Дублінського замку в рів, де більша його частина загинула. Фонди Дублінського райдержархіву були спалені.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України, Ф.14, Оп.1, Спр.2704, Арк.9.
2. ЦДАВО України, Ф.14, Оп.1, Спр.2704, Арк.9.
3. Там само, Оп.7, Спр.55, Арк.52 зв.
4. Там само, Оп.1, Спр.2702, Арк. 72–77; 'Державний архів Чернігівської області' (далі ДАЧО), Ф.Р-651, Оп.1, Спр.167, Арк.188–193.
5. ДАЧО, Ф.Р-5036, Оп.2, Спр.6, Арк. 2.
6. ЦДАВО України, Ф.14, Оп.1, Спр.2486, Арк.11; Спр.2730, Арк.49–51 зв.
7. Там само, Спр.2702, Арк.7.
8. ЦДАВО України, Ф.14, Оп.7, Спр.57, Арк.154.

References

1. CDAVO Ukrai'ny, F.14, Op.1, Spr.2704, Ark.9.
2. CDAVO Ukrai'ny, F.14, Op.1, Spr.2704, Ark.9.
3. Tam samo, Op.7, Spr.55, Ark.52 zv.
4. Tam samo, Op.1, Spr.2702, Ark. 72–77; 'Derzhavnyj arhiv Chernigivs'koi oblasti (State Archives of Chernihiv Region)' (dali DACHO), F.R-651, Op.1, Spr.167, Ark.188–193.
5. DACHO, F.R-5036, Op.2, Spr.6, Ark. 2.
6. CDAVO Ukrai'ny, F.14, Op.1, Spr.2486, Ark.11; Spr.2730, Ark.49–51 zv.
7. Tam samo, Spr.2702, Ark.7.
8. CDAVO Ukrai'ny, F.14, Op.7, Spr.57, Ark.154.

* * *